

УДК 530

Հ.Ս.Նիկողոսյան
ՌԵԼՅԱՏԻՎԻՍՏԱԿԱՆ ՊՐՈՑԵՄՆԵՐԻ ԵՐԿՐԱԶԱՓԱԿԱՆ
ԱՐՏԱՊԱՏԿԵՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր՝ էներգիա, առանցք, բախում, էլեկտրոն, ֆոտոն, իմպուլս, էլիպս, դիագրամ, դիֆուզիա, ցրում:

Ключевые слова: энергия, ось, столкновение, электрон, фотон, импульс, эллипс, диаграмма, фокус, рассеяние.

Keywords: energy, axis, bumping, electron, photon, impulse, ellipse, diagram, focus, spreading.

Աշխատանքում դիտարկվում են առաձգական ռեյատիվիստական փոխազդեցությունների վերլուծության համար էներգիական դիագրամների ձևավորման առանձնահատկություններն ու հնարավոր կիրառությունները: Ներմուծվում է երկչափ էներգիական տարածության գաղափարը, որը մոդելավորման նոր հնարավորություններ է ընձեռում:

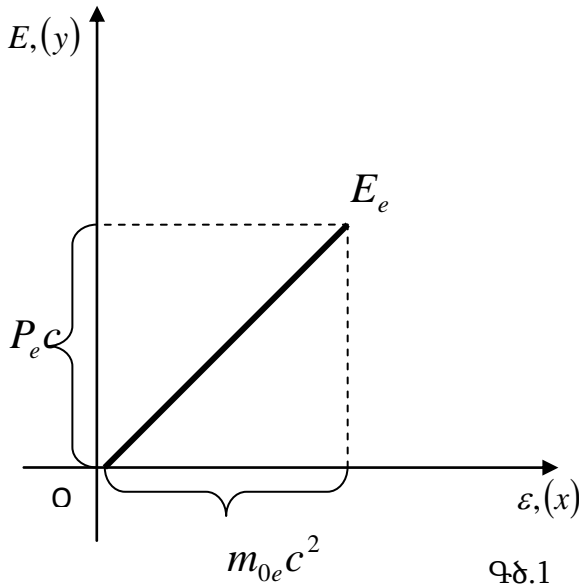
Ինչպես գիտենք, միկրոմասնիկների փոխազդեցությունների ժամանակ իրականանում է բախվող մասնիկների էներգիայի և իմպուլսների վերաբաշխում, որը կարող է ուղեկցվել նաև այլ մասնիկների գոյացմամբ: Մասնավորապես առաձգական փոխազդեցությունները բնորոշվում են փոխազդող մասնիկների գումարային կինետիկ էներգիայի պահպանմամբ և փոխազդեցության բոլոր տեսակների դեպքում էլ կարող են նկարագրվել պարզ երկրաչափական սխեմաների՝ իմպուլսային դիագրամների օգնությամբ: Եվ բնականաբար բարձր էներգիաների դեպքում դիտարկվում են դիագրամների ռեյատիվիստական տարբերակները[1]: Ընդհանուր առմամբ իմպուլսային դիագրամների մեթոդը լայնորեն կիրառվում է առաձգական ոչ ռեյատիվիստական [2] և ռեյատիվիստական [3], ինչպես նաև ոչ առաձգական բախումների պրոցեսների համար: Իմպուլսային դիագրամները հնարավորություն են ընձեռում գտնելու փոխազդող մասնիկների իմպուլսներն ու էներգիաները ցրման պրոցեսից հետո ցրման կամայական անկյան դեպքում, ինչպես նաև լուծելու հակադարձ խնդիրը:

Ստորև, համանման պրոցեսների գրաֆիկական վերլուծության նպատակով առաջարկվում է հետևյալ մոտեցումը: Օգտվելով իմպուլս-էներգիայի ռելյատիվիստական ինվարիանտի մաթեմատիկական

$$E = \sqrt{P^2 c^2 + m_0^2 c^4} \quad (1)$$

ներկայացումից՝ ներմուծենք երկչափ էներգիական տարածության գաղափարը, որտեղ հորիզոնական $\mathcal{E}$ առանցքը թվագրվում է ըստ մասնիկի դադարի $m_0 c^2$ էներգիայի արժեքների, իսկ E ուղղաձիգ առանցքը՝ ըստ «շարժման» Pc էներգիայի արժեքների, որտեղ P մասնիկի ռելյատիվիստական իմպուլսն է:

Նման երկրաչափական մոդելավորմամբ, մասնավորապես,

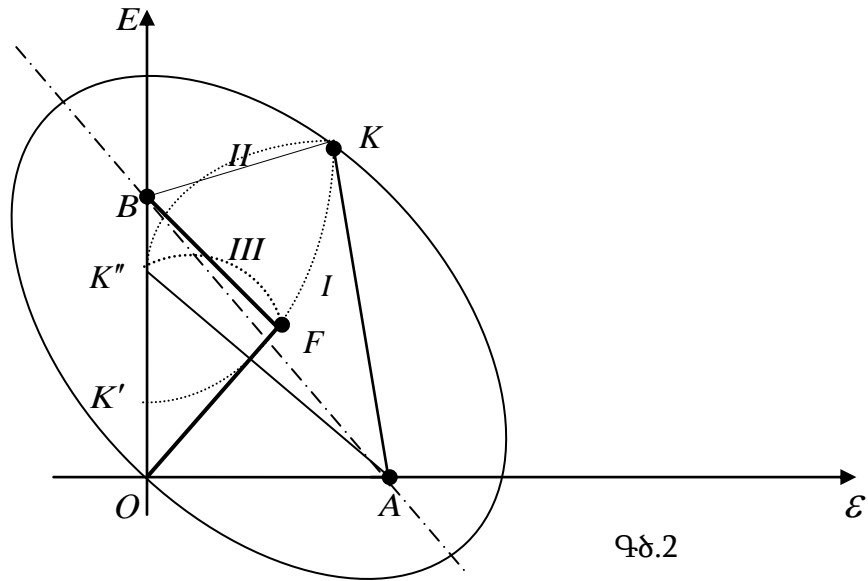

Գծ.1

ռելյատիվիստական էլեկտրոնի էներգիական վիճակը կարտապատկերվի E_e հատվածով, որի հորիզոնական «բաղադրիչը» $E_{ex} = m_{0e} c^2$ -էլեկտրոնի դադարի էներգիան է, իսկ ուղղաձիգ «բաղադրիչը» $E_{ey} = P_e c$, որտեղ P_e էլեկտրոնի ռելյատիվիստական իմպուլսն է (Գծ.1): Այսպիսով՝ մասնիկների էներգիական վիճակները $EO\varepsilon$ էներգիական տարածության մեջ արտապատկերվում են կետերով կամ կառուցողական հարմարություններով թելադրվող ուղղի չուղղորդված հատվածներով, որոնք O սկզբնակետը (էներգիայի հաշվանքի սկիզբը) միացնում են էներգիական տարածության մեջ մասնիկի դիրքը

նշող կետին: Այժմ նման մոդելավորման կիրառմամբ փորձենք վերլուծել մի քանի ռելյատիվիստական պրոցեսներ:

1. Կոմպտոնի երևույթը:

Ինչպես գիտենք γ ճառագայթման փոխազդեցությունը միջավայրի հետ հանգեցնում է նրա ցրմանը: Կառուցենք Կոմպտոնի երևույթի էներգիական դիագրամը: Փոխազդեցությունից առաջ փոխազդող մասնիկների (ազատ և անշարժ էլեկտրոնի ու ընկնող ֆոտոնի) էներգիական վիճակները արտապատկերենք էներգիական $EO\epsilon$ տարածության մեջ, համապատասխանաբար A և B կետերով ($OA = m_e c^2$ և $OB = P_\gamma c$ հատվածներով, որտեղ P_γ ֆոտոնի սկզբնական իմպուլսն է):

Լրիվ էներգիայի պահպանման օրենքը փաստում է փոխազդող մասնիկների մեկուսացված համակարգի լրիվ էներգիայի (OA և OB հատվածների երկարությունների ($OA + OB$ գումարի) ինվարիանտությունը.

$$OA + OB = m_e c^2 + P_\gamma c = const. \quad (3)$$

Վերջին փաստի երկրաչափական արտապատկերման նպատակով կառուցենք A և B կիզակետերով էլիպս, որը անցնում է $EO\epsilon$ տարածության O սկզբնակետով (Գծ.2):

Էլիպսը, հանդիսանալով կետերի այնպիսի երկրաչափական տեղ, որոնց հեռավորությունների գումարը տրված երկու (A և B) կիզակետերից ունի միևնույն հաստատուն արժեքը, էներգիական տարածության մեջ միավորում է փոխազդող մասնիկների (էլեկտրոնի և ֆոտոնի) համակարգի բոլոր հնարավոր էներգիական արդյունաբար վիճակները փոխազդեցությունից առաջ և հետո:

Այդպիսի հնարավոր արդյունարար վիճակներից է, օրինակ, համակարգի սկզբնական՝ O կետով արտապատկերվող վիճակը: Դիտարկենք համակարգի՝ կամայական K կետով նշված արդյունարար վիճակը, որը կարտապատկերի համակարգի վիճակը էլեկտրոնի և ֆոտոնի փոխազդեցության որոշակի պրոցեսից հետո (էլեկտրոնի վրա ֆոտոնի ցրման պրոցեսից հետո): Այստեղ պետք է ենթադրել, որ BK հարվածը արտապատկերում է ցրված ֆոտոնի էներգիական վիճակը, իսկ AK վերաբերում է հետհարվածի էլեկտրոնին (չնայած նման համապատասխանությունը միարժեք չէ, և պրոցեսի հնարավոր ելքերից է նաև հակադարձ համապատասխանությունը): Այժմ պտույտների ենթարկենք AK և BK հաստվածները, ցրված ֆոտոնի և հետհարվածի էլեկտրոնի էներգիական վիճակները էներգիայի հաշվանքի $EO \mathcal{E}$ ֆիքսված համակարգին համադրելու նպատակով: Այդպիսի գործառույթը հնարավորություն կտա պարզելու հետ-

հարվածի էլեկտրոնի P_e և ցրված ֆոտոնի P_γ' իմպուլսների մեծությունները (Գծ.2):

Քայլ 1:

Գծենք B կենտրոնով և BK շառավղով I աղեղը մինչև E առանցքի հետ K' կետում հատվելը: Այս դեպքում $BK' = P_\gamma' c$ ցրված ֆոտոնի էներգիան է, P_γ' ցրված ֆոտոնի իմպուլսը:

Քայլ 2:

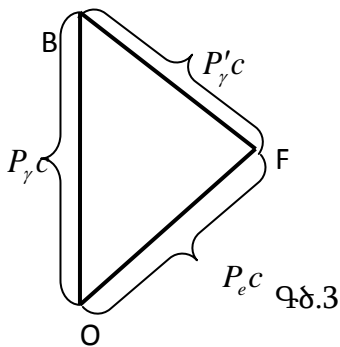
Գծենք A կենտրոնով և AK շառավղով II աղեղը մինչև E առանցքի հետ K'' կետում հատվելը: Այս դեպքում

$$AK = AK'' = \sqrt{(OK'')^2 + OA^2} = \sqrt{P_e^2 c^2 + m_e^2 c^4}, \text{ որտեղ}$$

$$OK'' = P_e c, \quad P_e \text{ - հետհարվածի էլեկտրոնի իմպուլսն է:}$$

Քայլ 3:

Գծենք O կենտրոնով և OK'' շառավղով III աղեղը մինչև F կետում I աղեղի հետ հատվելը: Արդյունքում կձևավորվի BOF իմպուլսային եռանկյունը (Գծ.3), որտեղ

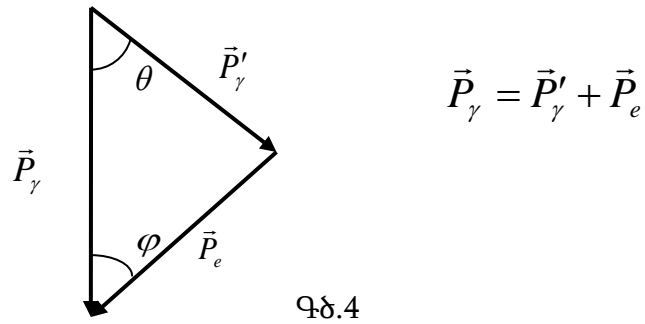

$$OB = P_\gamma c,$$

$$BF = BK = BK' = P_\gamma' c,$$

$$OF = OK'' = P_e c:$$

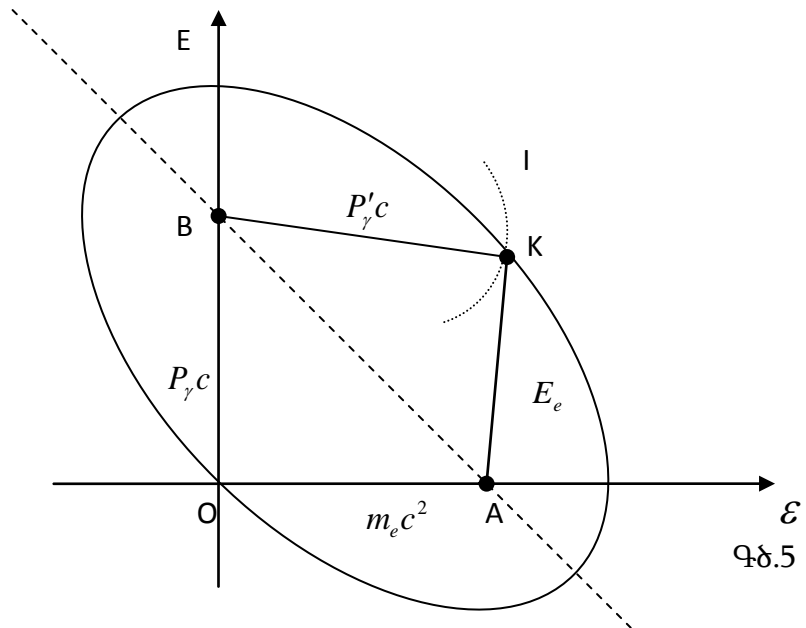
Ակնհայտ է, որ BOF եռանկյան նախահիմքի վրա, մասշտաբային ձևափոխության ճանապարհով, կարելի է ձևավորել Կոմպտոնի երևույթի իմպուլսային դիագրամը (Պժ.4),

Պժ.4

որտեղ θ ֆոտոնի ցրման անկյունն է:

Այժմ վերլուծենք Կոմպտոնի երևույթի համար էներգիական դիագրամի կառուցման և հնարավոր կիրառության քայլերը: Ենթադրենք՝ փորձականորեն չափվում է ցրված ճառագայթման ալիքի երկարությունը (ցրված ֆոտոնի ν' հաճախությունը), այսինքն՝ հայտնի են ցրված ֆոտոնի $P'_\gamma = \frac{h\nu'}{c}$ իմպուլսի, ինչպես նաև նրա էներգիական վիճակը EO տարածության մեջ արտապատկերող $P'_\gamma c = h\nu'$ երկարության բացարձակ մեծության արժեքները: Կարելի է ընդգծել էներգիական դիագրամի կառուցման հետևյալ ալգորիթմը (Պժ.5):

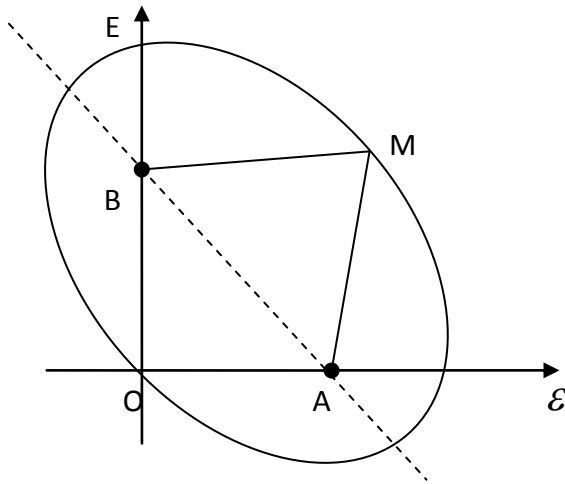
Պժ.5

1. OE և $O\mathcal{E}$ առանցքների վրա ֆիքսենք ընկնող ֆոտոնի և անշարժ էլեկտրոնի էներգիական վիճակներն արտապատկերող B ($OB=P_\gamma c$) և A ($OA=m_e c^2$) կետերը:
2. Կառուցենք A, B կիզակետեր ունեցող և O սկզբնակետով անցնող էներգիական էլիպսը:
3. Գծենք B կենտրոնով և $P'_\gamma c$ շառավղով I աղեղը, մինչև էլիպսի հետ K կետում հատվելը: Նման կերպ որոշակի կդառնա փոխազդող էլեկտրոնից և ֆոտոնից բաղկացած համակարգի արդյունաբար էներգիական վիճակը $EO\mathcal{E}$ տարածության մեջ փոխազդեցությունից հետո արտապատկերող K կետի դիրքը:
4. Կառուցենք հետհարվածի էլեկտրոնի էներգիական վիճակի AK հատվածը ($AK=E_e$):

Հետագա կառուցումները պետք է շարունակել ըստ վերը նշված (1-3) քայլերի ընթացակարգի:

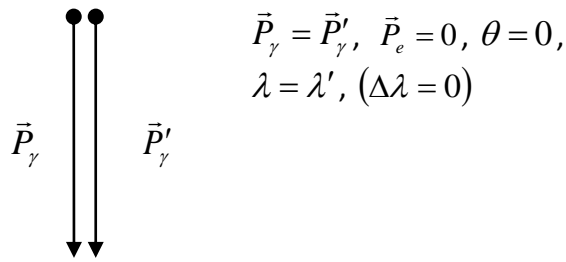
Այսպիսով էներգիական վիճակների դիագրամը հնարավորություն է ընձեռում ըստ ցրված ֆոտոնի հաճախության հայտնի արժեքի գնահատելու ֆոտոնի ցրման θ անկյան մեծությունը, հետհարվածի էլեկտրոնի P_e իմպուլսը, ինչպես նաև φ անկյան մեծությունը: Հնարավորություն է ընձեռվում նաև ուսումնասիրելու ցրման պրոցեսի հնարավոր տարբեր էլքերի պարամետրերի փոխկապվածությունները, ցրումից հետո համակարգի արդյունաբար վիճակը բնորոշող K կետի՝ ըստ էներգիայի էլիպսի աղեղի թույլատրելի տեղաշարժերի դեպքում:

Հեշտ է նկատել, որ համակարգի վերջնական արդյունաբար՝ M կետով պատկերվող վիճակի դեպքում, երբ $AM=OA=m_e c^2$, հետհարվածի էլեկտրոնի իմպուլսը՝ $P_e=0$ (դրանում կարելի է համոզվել, գծելով A կենտրոնով և AM շառավղով աղեղ, որը E առանցքի հետ կհատվի O կետում (Գծ.6)):

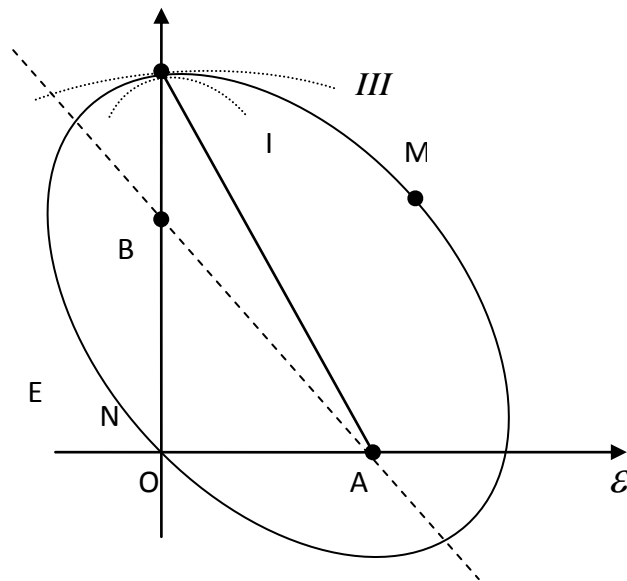

Գծ.6

Շարունակելով կառուցումը ըստ քայլերի (1-3) ընթացակարգի և հաշվի առնելով, որ $OA+OB=AM+BM$, այսինքն՝ $BM=OB$ կարող ենք համոզվել, որ իմպուլսային դիագրամը այս դեպքում կունենա հետևյալ տեսքը (Գծ.7).
(ցրման բացակայություն):

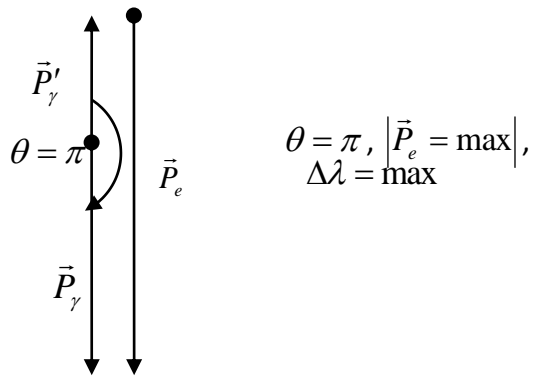

Գծ.7

Գծ.8

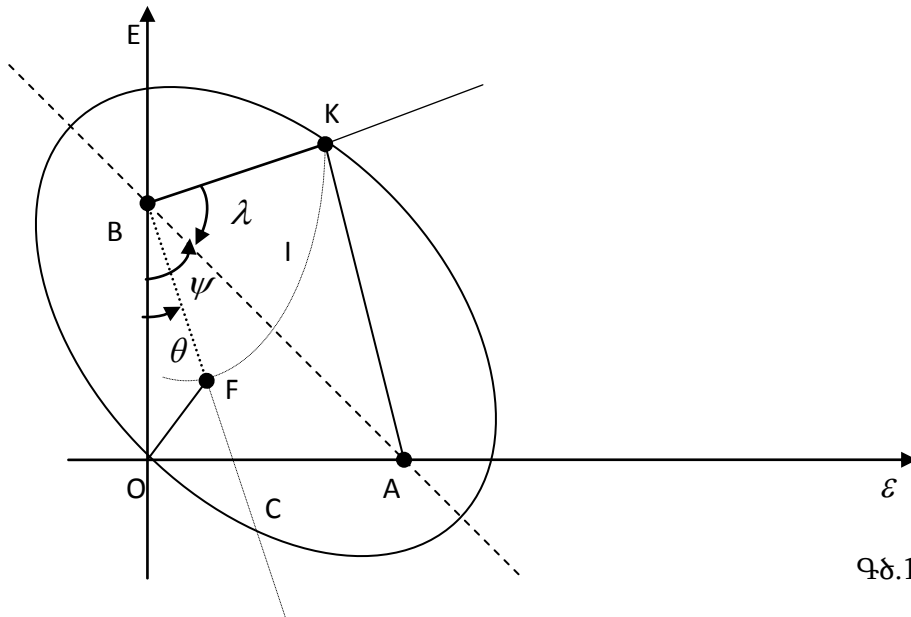
Իսկ երբ համակարգի վերջնական արդյունաբար վիճակը պատկերվում է N կետով, ապա քայլերի (1-3) ընթացակարգը հանգեցնում է B կենտրոնով և BN շառավղով I աղեղի ու O կենտրոնով, ON շառավղով III աղեղի կառուցումներին, որոնք հատվում են միայն N կետում (Գծ.8), այսինքն՝ ֆոտոնի՝ անշարժ էլեկտրոնի վրա ցրման իմպուլսային դիագրամը այս դեպքում կընդունի հետևյալ տեսքը (Գծ.9):

Գծ.9

(ցրում դեպի հետ): Այսպիսով՝ համակարգի վերջնական արդյունաբար վիճակը ֆոտոնի՝ էլեկտրոնի վրա ցրումից հետո պատկերող K կետի թույլատրելի տեղաշարժերը կարող են կատարվել ըստ էներգիական էլիպսի աղեղի MN հատվածի, և ըստ այդմ էլ ֆոտոնի ցրման θ անկյունը փոփոխվում է $(0, \pi)$ միջակայքում:

Այժմ դիտարկենք հակադարձ խնդիրը: Ենթադրենք՝ պահանջվում է գտնել որոշակի θ անկյան տակ ցրված ճառագայթման ալիքի երկարությունը (ֆոտոնի ν' հաճախությունը): Այդ նպատակով կատարենք հետևյալ նախնական վերլուծությունները (Գծ.10):

Գծ.10

Այստեղ $OA = m_e c^2$, $OB = P_\gamma c$: Իսկ ըստ լրիվ էներգիայի պահպանման օրենքի $OA + OB = AK + BK$, որտեղ $BK = P'_\gamma c$, $AK = E_e$ -հետհարվածի

Էլեկտրոնի լրիվ էներգիան է: ΔABK -ից ըստ կոսինուսների թեորեմի $AK^2 = AB^2 + BK^2 - 2AB \cdot BK \cdot \cos \lambda$, որտեղ $AB = \sqrt{OA^2 + OB^2}$: Մյուս կողմից $AK = OA + OB - BK$: Վերջին երկու առնչություններից կստանանք՝

$$BK = \frac{OB}{1 + \frac{OB}{OA} - \frac{\sqrt{OA^2 + OB^2}}{OA} \cos \lambda} = P'_\gamma c = h\nu' = \frac{h\nu}{1 + \frac{h\nu}{m_e c^2} - \frac{\sqrt{m_e^2 c^4 + h^2 \nu^2}}{m_e c^2} \cos \lambda}$$

(**)

Սակայն, ինչպես գիտենք Կոմպտոնի երևույթի համար

$$h\nu' = \frac{h\nu}{1 + \frac{h\nu}{m_e c^2} - \frac{h\nu}{m_e c^2} \cos \theta} = \frac{OB}{1 + \frac{OB}{OA} - \frac{OB}{OA} \cos \theta}$$

Վերջին արդյունքը համեմատելով (**) -ի հետ, կստանանք

$$\frac{\sqrt{OA^2 + OB^2}}{OA} \cos \lambda = \frac{OB}{OA} \cos \theta$$

$$\cos \lambda = \frac{OB}{\sqrt{OA^2 + OB^2}} \cos \theta = \frac{OB}{AB} \cos \theta = \cos \psi \cos \theta \text{ (ըստ } \Delta OAB \text{ -ի): (4)}$$

Անդրադառնանք հակադարձ խնդրին և առաջարկենք էներգիական դիագրամի կառուցման հետևյալ ընթացակարգը:

1. $EO\varepsilon$ տարածության մեջ կառուցենք էներգիական էլիպսը, որտեղ $OA = m_e c^2$, $OB = P_\gamma c$:
2. B կետից OE առանցքի նկատմամբ հայտնի θ անկյան տակ տանենք BC ուղիղը:
3. B կետից էլիպսի առանցքի նկատմամբ ըստ (4) առնչության գնահատվող λ անկյան տակ տանենք BD ուղիղը, որի հատման K կետը էներգիական էլիպսի հետ կրնորոշի էլեկտրոն-ֆոտոն համակարգի վերջնական վիճակը ցրման պրոցեսից հետո: Ընդ որում, $BK = P'_\gamma c = h\nu'$:
4. Գծենք B կենտրոնով և BK շառավղով I աղեղը, որը կհատվի BC ուղղի հետ F կետում: Արդյունքում կձևավորվի Կոմպտոնի երևույթի BOF իմպուլսային դիագրամը, որի կողմերն են $OB = P_\gamma c$, $BF = BK = P'_\gamma c$, $OF = P_e c$:

Այստեղ P_e հետհարվածի էլեկտրոնի իմպուլսն է: Այսպիսով՝ գիտենալով ֆոտոնի ցրման θ անկյունը, կարելի է էներգիական դիագրամը բնորոշող (4) առնչության միջոցով գնահատել ցրված ֆոտոնի P'_γ իմպուլսը, ν' հաճախությունը, ինչպես նաև հետհարվածի էլեկտրոնի P_e իմպուլսի մեծությունն ու ուղղությունը:

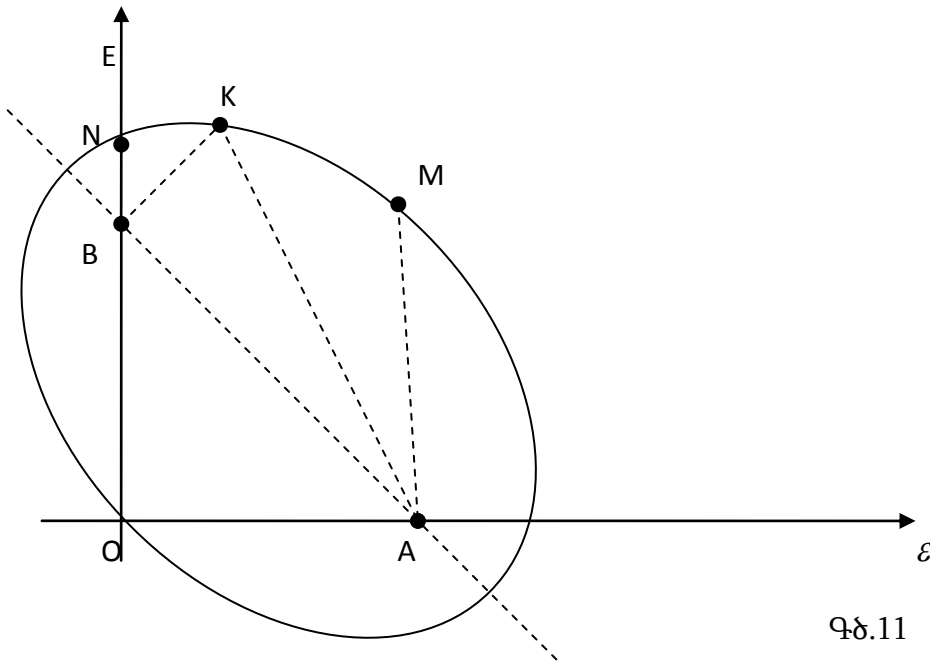
Այժմ էներգիական դիագրամի կիրառությամբ դիտարկենք հետևյալ խնդիրը, որը վերաբերում է ֆոտոնների ցրմանը անշարժ էլեկտրոնների վրա:

Խնդիր 1.[4]

Օգտվելով պահպանման օրենքներից՝ ցույց տալ, որ ազատ էլեկտրոնը չի կարող ֆոտոն կլանել:

Լուծում: Ըստ ինդրի հարցադրման փոխազդող մասնիկների համակարգի՝ սկզբնական էլեկտրոնի վիճակը ներառում է ֆոտոնի և ազատ էլեկտրոնի նախնական էներգիական վիճակները, որոնք $EO \mathcal{E}$ էներգիական տարածության մեջ արտապատկերվում են երկու $OA = m_e c^2$, $OB = P_\gamma c = h\omega$ հատվածներով (Գծ.11):

Նման կերպ սևեռվում է էներգիայի A, B կիզակետերով էլիպսը, որը էներգիայի հաշվանքի $EO \mathcal{E}$ համակարգում կանխորոշում է ֆոտոն-ազատ էլեկտրոն համակարգի վերջնական վիճակն արտապատկերող K կետի թույլատրելի դիրքերի NM աղեղը ($AM = OA$): Հեշտ է նկատել, որ K կետի դիրքը (համակարգի վերջնական վիճակը) A և B կիզակետերի նկատմամբ (համակարգի սկզբնական վիճակի նկատմամբ) տրվում է երկու (AK և BK) էներգիական հատվածների օգնությամբ, որը ինքնին փաստում է համակարգի վերջնական վիճակի երկբաղադրիչ լինելու հանգամանքը: Նման կերպ բացատրվում է ազատ էլեկտրոնի կողմից ֆոտոնի կլանման ֆիզիկական իրողությունը, որը կհանգեցնե՛ր ֆոտոն կլանած էլեկտրոնի միաբաղադրիչ վիճակի գոյությանը: Այլ կերպ ասած, պահպանման օրենքները թույլատրում են լույ ազատ էլեկտրոնի կողմից ֆոտոնի ցրման երևույթները, երբ պահպանվում է համակարգի երկբաղադրիչ (էլեկտրոն-ֆոտոն) կազմը փոխազդեցությունից առաջ և հետո:

Գծ.11

Г.С.Никогосян

О геометрических отображениях релятивистских процессов

В работе рассматриваются особенности формирования энергетических диаграмм для анализа упругих релятивистских взаимодействий. Вводится представление о двумерном энергетическом пространстве, которое открывает новые возможности моделирования.

H. S. Nikoghosyan

About the Geometrical Projections of Relativistic Processes

Characteristics and possible applications of formation of energetic diagrams are discussed for flexible relativistic processes. Proposed method provides new ways of modeling.

Չ ր ա կ ա ն ն ի թ յ ն ի ն

1. К.Н.Мухин. Экспериментальная ядерная физика, т.1-М.; Энергоатомиздат, 1983,584 с.
2. Л. Д. Ландау, Е. М. Лифшиц. Теоретическая физика. Механика. -М.; Наука, 1988, 215 с.
3. К.Н.Мухин. Экспериментальная ядерная физика,т.2.-М.; Атомиздат, 1974, 335 с.
4. И. Е. Иродов. Задачи по квантовой физике. -М.; Высшая школа, 1991, 174с.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Նիկողոսյան Հրաչիկ Սուրենի - ֆիզմաթ գիտ. թեկն., դոցենտ, Գյումրու Մ. Նալբանդյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտ, ֆիզիկայի, տեխնոլոգիայի և նրանց դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն, E-mail: Hrach1960@mail.ru

Տրվել է խմբագրություն 16. 05. 2013.